

Андрій ДЗЮРБЕЛЬ
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Київського
національного університету
внутрішніх справ

УДК: 343.102

СУТНІСТЬ НЕПРАВИЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ В СЛІДЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності неправильного застосування кримінального закону в діяльності слідчого і є спробою розв'язати проблеми, що виникають у практичній діяльності правоохоронних органів.

Статья посвящена выяснению сущности неправильного применения уголовного закона в деятельности следователя и является попыткой решить проблемы, которые возникают на практике в деятельности правоохранительных органов.

This article is devoted to substance of misuse of the criminal law in investigators activity and is an attempt to resolve problems arising in practice of law enforcement authorities.

Ключові слова: закон, проведення слідчих дій, принципи кримінального процесу.

Ключевые слова: закон, ведение следственных действий, принципы уголовного процесса.

Keywords: law, procedure of investigative actions, the principles of criminal procedure.

Суттєвим чинником, який стає на заваді ефективній діяльності органів досудового слідства і негативно впливає на виконання завдань кримінального судочинства, передбачених ст. 2 КПК України, є наявність слідчих помилок, що призводять до неправильної оцінки діянь підсудних, а у деяких випадках – необґрунтованого засудження невинних. За даними наших досліджень, саме неправильне застосування кримінального закону в структурі слідчих помилок становить 16,4 %.

Вагомий внесок у вивчення зазначеної проблеми зробили Р. Белкін, В. Власов, Н. Гранат, Н. Карпов, Н. Клименко, Ю. Кореневський, В. Лазарева, О. Назаров, О. Соловійов, М. Токарева, С. Шейфер, В. Навроцький та ін.

Праці цих науковців мають значну наукову і практичну цінність. Але багато аспектів досліджуваної теми все ж таки залишаються дискусійними: серед фахівців немає єдності у визначенні слідчої помилки, її видів, інших суттєвих проблем і шляхів подолання цього явища. До того ж, не вивчалися кримінально-процесуальні засоби їх виявлення, запобігання та усунення таких помилок.

Неправильне застосування кримінального закону в кримінальному судочинстві є підставою для скасування або зміни вироку як в апеляційній (ст. 367 КПК України), так і в касаційній інстанціях (ст. 398 КПК України). Згідно зі ст. 371 КПК України, неправильним застосуванням кримінального закону є:

- 1) незастосування судом кримінального закону, який підлягає застосуванню;
- 2) застосування кримінального закону, який не підлягає застосуванню;
- 3) неправильне тлумачення закону, яке суперечить його точному змісту.

Усі перелічені випадки настільки тісно пов'язані між собою, що їх важко відокремити один від одного. Так, незастосування кримінального закону, який потрібно застосувати, означає, що застосовано такий закон, котрий застосуванню не підлягає, і навпаки. Ці випадки неправильного застосування закону завжди виникають одночасно і тому, як справедливо зауважив І. Д. Перлов, є двома сторонами того самого явища [1, 165]. "Що ж до неправильного тлумачення закону, то воно завжди призводить до застосування закону, який міг бути застосований, або до незастосування належного" [2, 37].

Неправильне застосування кримінального закону може виявлятися в такому:

- застосуванні закону, що втратив силу або ще не вступив у силу;
- необґрунтованому застосуванні кримінального закону, що не має зворотної дії в часі, і, навпаки, в незастосуванні закону, що

має зворотну дію, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до вступу закону в силу;

помилці під час застосування положень закону про форми вини, співучасті у вчиненні злочину, помилковому визначенні кола суб'єктів кримінальної відповідальності за певний злочин, стадій учинення злочину, обставин, що виключають злочинність діяння, кваліфікаційних ознак злочину.

З'ясування поняття "неправильне застосування кримінального закону" передбачає наявність чіткого уявлення про те, що слід розуміти під застосуванням норм кримінального закону, оскільки знання предмету діяльності – основа її правильності.

У словнику С. Ожегова слово "застосувати" означає "реалізувати в справі" [3, 546]. У загальній теорії права під застосуванням норм права (правозастосовною діяльністю) розуміють "здійснювану в спеціальних встановлених законом формах державно-владну, організуючу діяльність компетентних державних органів і уповноважених органів громадськості з винесення індивідуально-конкретних правових приписів" [4, 19].

Поняття застосування норм кримінального права має бути "тотожним у своїх загальних рисах із визначенням цього поняття, яке дає загальна теорія права" [5, 92]. Для галузевої науки питання полягає в такому: "або загальне поняття правильне, а тому воно охоплює і всі особливості, або це поняття вже ширше, а тому воно не охоплює особливостей процесу застосування відповідних правових норм" [6, 3–4]. Водночас застосування норм кримінального права має певну специфіку. Визначення цього поняття можна дати тільки на підставі розуміння того, як загальні властивості застосування будь-якої галузі права реалізуються в кримінальному праві.

Потреба в застосуванні норм кримінального права виникає тоді, "коли потрібно дати правову оцінку поведінки конкретної особи і при встановленні факту правопорушення визначити санкцію" [7, 563]. Оскільки правова (юридична) оцінка діяння може бути як позитивною, так і негативною [8, 59], це означає, що норми кримінального права слід застосовувати лише у випадку вчинення діянь, які підпадають під ознаки злочину, щоб дати кримінально-право-

ву оцінку і (у разі визнання діяння злочином) вирішити питання про помсту за вчинене [9, 113].

Підсумком застосування норм права є вирішення юридичної справи:, тобто винесення позитивного або негативного рішення [6, 38]. Кримінальну справу вирішує не тільки суд, а суд – це не тільки вирок. Відмова в порушенні й закриття кримінальної справи за матеріально-правовими підставами – це також вирішення кримінальної справи. Оскільки повноваження на відмову в порушенні й на закриття кримінальної справи мають суд (суддя), прокурор, слідчий і орган дізнання, усі вони застосовують кримінально-правові норми.

Поза межами вирішення кримінальної справи не можна говорити про застосування норм кримінального права. Тому не йдеться про застосування кримінального закону на досудових стадіях слідства (крім відмови і закриття кримінальної справи). Доречніше використовувати термін "кваліфікація злочину".

Справді, кваліфікація злочину і застосування норм кримінального права – не тотожні явища [5, 94]. Кваліфікація злочину часто має самостійне від застосування норм кримінального права значення, оскільки здійснюється в ширшому переліку процесуальних актів. Тому слідчі помилки, на нашу думку, виникають не при неправильному застосуванні кримінального закону, а при його неправильній кваліфікації.

У випадку неправильної кваліфікації злочину, що призводить до погіршення становища обвинуваченого, його безпідставно звинувачують у злочині, якого він не вчиняв. Якщо ж помилка приводить до пом'якшення становища обвинуваченого, то це дозволяє йому безпідставно повністю або частково ухилитися від кримінальної відповідальності.

За вибірковими даними, в суді першої інстанції кваліфікація змінилася порівняно з обвинувальним висновком у кожній третій із розглянутих справ.

Практика підтверджує, що більша частина помилок у застосуванні кримінального закону викликана неповним, неточним встановленням або неправильним розумінням ознак складу певного злочину. Слідчі інколи не враховують, що склад злочину в діях обвину-

ваченого може вважатися встановленим тільки за умови, коли є всі передбачені Кримінальним кодексом України ознаки, що характеризують суспільну небезпеку. Наприклад, висновок про наявність злочину інколи робиться лише під час виявлення обставин, які можуть бути тільки наслідками злочину, хоча суспільно небезпечне діяння не встановлене. Такі помилки в основному допускаються у справах про транспортні й посадові злочини [10, 54].

Так, факт наїзду автомобілем на пішохода сам по собі не є безумовним доказом вини водія. Стаття 286 КК України передбачає відповідальність водія саме за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту, за яких настали суспільно небезпечні наслідки, а не за одне лише їх настання.

Інколи помилки в кваліфікації викликані тим, що слідчий керується лише зовнішньою подібністю певної події зі злочином, не враховуючи, що немає окремих ознак його складу. Так, бувають помилки, коли розпусні дії обвинуваченого (ст. 156 КК України) кваліфікуються як зґвалтування, хоча статеві зносини (їх спроба) – необхідний елемент об'єктивної сторони цього злочину (ст. 152 КК України) – не мали місця. Трапляються випадки, коли як зґвалтування кваліфікують статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України), але при цьому насильства не було.

"Поверхове дослідження й аналіз таких важливих ознак суб'єктивної сторони злочину, як форма вини, ціль і мотив діяння, обумовлюють у ряді випадків труднощі й помилки в застосуванні закону, особливо при кваліфікації злочинів, схожих за об'єктом і об'єктивною стороною" [10, 57].

Помилки в кваліфікації деяких злочинів, зокрема умисних убивств, часто зумовлені нез'ясованістю або неправильною оцінкою слідчим їх мотивів і тягнуть за собою неправильне застосування закону. Мотив може бути обставиною, яка обтяжує покарання (наприклад, убивство з корисливих мотивів, хуліганських мотивів і т. п.), чи, навпаки, обставиною, яка пом'якшує покарання (скажімо, вбивство у разі перевищення меж необхідної оборони).

Обов'язковою умовою усунення слідчої помилки в кваліфікації злочину є факт неправильного застосування кримінального закону. При цьому одні учасники процесу можуть тільки звертати ува-

гу на помилку, інші ж – уповноважені процесуально встановлювати наявність помилки й усувати її, змінюючи кваліфікацію.

Висновок про неправильне застосування кримінального закону на стадії досудового розслідування можуть зробити учасники процесу, які зацікавлені в правильній кваліфікації злочину. Це підозрюваний, обвинувачений, їх захисники, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники. Причому підозрюваний, обвинувачений, їх захисники схильні виявляти не всі помилки в кваліфікації, а лише ті, які не погіршують їх становище. У свою чергу, потерпілий, цивільний позивач звертають увагу на помилки, які ведуть до погіршення становища їх процесуальних опонентів.

Реагування учасників процесу на виявлені слідчі помилки в кваліфікації злочинів здійснюється у формі клопотань слідчому, начальнику слідчого відділу чи прокурору про зміну кваліфікації. Розгляд таких клопотань регулюється ст. 129 КПК України. Вони розглядаються протягом трьох діб. Про повну або часткову відмову в клопотанні складається вмотивована постанова, а про результати повідомляють зацікавлену особу. Характерним є упереджене ставлення до таких клопотань слідчих, які в більшості випадків необгрунтовано відхиляють їх без відповідного аналізу доказів, що висувалися в клопотанні.

Особи, які не є учасниками процесу, не мають права заявляти клопотання про зміну кваліфікації. Тому вони використовують інші засоби: а) впливають на учасників процесу, які мають право заявляти клопотання; б) звертаються до слідчого або прокурора із заявами, що розглядаються в загальному порядку; в) застосовують різноманітні заходи впливу на слідчого. Слід звернути увагу на те, що законні звернення учасників процесу та інших осіб про усунення слідчої помилки в кваліфікації не є втручанням у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КПК України).

Якщо помилка в кваліфікації виявляється слідчим, то він повинен сам її виправити згідно зі ст. 141 КПК України, тобто заново пред'явити обвинувачення з дотриманням вимог, встановлених ст. 131, 132, 133 і 140 КПК України, якщо під час досудового слідства виникне потреба в необхідності його зміни або допов-

нення. Коли під час досудового розслідування частина пред'явленого обвинувачення не знайшла свого підтвердження, слідчий своєю постановою закриває справу в цій частині обвинувачення, про що оголошує обвинуваченому.

Отже, помилки, спричинені неправильним застосуванням кримінального закону під час проведення розслідування злочинів, є, як правило, наслідком односторонності й неповноти розслідування. У результаті цього обставини, що впливають на кваліфікацію злочинного діяння, не виявляються з потрібною повнотою, тому при юридичній оцінці злочину допускаються помилки. Здебільшого це результат неправильної оцінки слідчим доказів, які є у справі. При цьому найчастіше неправильна оцінка доказів поєднана з обвинувальним ухилом у процесі розслідування.

Список використаних джерел

1. Перлов И.Д. Надзорное производство в уголовном процессе / Перлов И.Д. – М.: Юрид. лит., 1974. – 256 с.
2. Омельченко Г. Скасування або зміна вироку у зв'язку з неправильним застосуванням закону або призначенням невідповідного покарання / Г. Омельченко // Радянське право. – 1985. – № 3. – С. 37.
3. Словарь русского языка. – М., 1972. – 598 с.
4. Дюрягин И.Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы / Дюрягин И.Я. – Свердловск: Средне-Уральское изд-во, 1973. – 248 с.
5. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение / Брайнин Я.М. – М.: Юрид. лит., 1967. – 240 с.
6. Лазарев В.В. Применение советского права / В.В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.
7. Теория государства и права / Отв. ред. Н.Г. Александров. – М., 1974. – 664 с.
8. Черданцев А.В. Вопросы толкования советского права: учеб. пособие / Черданцев А.В. – Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. – 191 с.
9. Благоев Е.В. О понятии применения норм уголовного права // Проблемы охраны прав и законных интересов личности в социалистическом уголовном праве и процессе: сб. науч. тр. / Е.В. Благоев. – Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 1985. – С. 113–116.
10. Кореневский Ю.В. Судебная практика и совершенствование предварительного расследования / Кореневский Ю.В. – М.: Юрид. лит., 1974. – 112 с.

Стаття надійшла 11.10.2009.